

MAX TURULL RUBINAT

Segona
edició

~

La descoberta del dret
romà a l'Occident medieval

The Discovery of Roman Law
in the Medieval West

UNIVERSITAT^{DE}
BARCELONA

Edicions

ÍNDEX

*La descoberta del dret romà
a l'Occident medieval*

13

*The Discovery of Roman Law
in the Medieval West*

75

LA DESCOBERTA DEL DRET ROMÀ
A L'OCCIDENT MEDIEVAL

Aquest text és la reelaboració d'una conferència pronunciada a la Universitat de Barcelona l'octubre de 2010 com a acte d'inauguració de l'edició corresponent del Màster Universitari en Cultures Medievals. El text ha estat especialment pensat per a professionals de la història, la filosofia, la llengua, la literatura, l'economia, l'art i les altres disciplines que tenen el món medieval com a objecte d'estudi, per a estudiants de màster en humanitats i també per a estudiants dels primers cursos del grau de Dret. L'autor està en deute intel·lectual amb el professor Aquilino Iglesia, de qui beuen un important nombre d'idees de les pàgines que seguiran.

Molts historiadors i juristes pensen que a penes hi ha contacte i comunicació entre els historiadors del dret i els mal anomenats historiadors generalistes, en aquest cas medievalistes. Com si tots no féssim història, al capdavant. Crec en una història total i en una història que només fragmentem per poder-la estudiar millor. Ha passat, però, que aquests fragments de la història, que només havien de ser funcionals, s'han convertit gairebé en subhistòries que es troben en compartiments estancs dins del món acadèmic. Però Berenguer Ripoll, que habitava a Cervera el 1332, no vivia aïlladament en el dret, l'economia, l'art, la cultura, etc. Hem fragmentat artificialment la complexa unitat de la societat, i aquesta partició ha donat lloc a vides completament independents. No podem comprendre la societat medieval només des d'aproximacions fragmentàries incomunicades. Ho hem de conèixer tot per

entendre aquesta societat. Ens pot semblar que entenem, separadament, el dret medieval, o la seva filosofia, o l'art, però ho necessitem tot per entendre-ho amb precisió. I és que només cal pensar en l'ésser humà del segle XXI. Algú creu que es pot entendre la societat actual només des d'una aproximació? Oi que resulta evident que sense comprendre l'economia, el dret, la cultura, la història, les institucions i el pensament és absolutament impossible aproximar-se a la «veritat»? I no estic pas postulant que tots els professionals ho haguem de fer tot i que això es converteixi en una gran «olla barrejada». Només vull insistir que ens hem de llegir, hem de parlar i fins i tot hem d'investigar plegats —com l'IRCVM intenta que fem.

El cas és que un estudiant d'humanitats —d'història, de filosofia, d'història de l'art, de llengua, etc.— es graduarà, o fins i tot acabarà els estudis de màster, sense tenir el més petit coneixement del dret en les èpoques en què se suposa que és especialista. No parlo pas de conèixer el dret «des de dins» —com es regulava el dot l'any 1000—, sinó de les mínimes nocions del paper del dret en cada època, de qui i com es creava el dret en cada moment històric i quina va ser la noció de dret al llarg de la història.

El tema que he escollit per a la conferència inaugural del curs 2010-2011 del Màster Universitari en Cultures Medievals és el del descobriment del dret romà-justinianeu al segle XI a Occident i la seva difusió, juntament amb el dret canònic i l'obra dels juristes bolonyesos, per tot Europa sota el nom de *ius commune*. He triat aquest tema per diversos motius. Primer, perquè és un exemple molt clar d'allò que explicava Pierre Vilar: en la història, les causes i les conseqüències es barregen, s'interfereixen i es retroalimenten. Un determinat fenomen, com ara la descoberta bolonyesa a la qual ens referirem, és el fruit i el resultat d'un seguit de factors causals. Però el fruit i la conseqüència d'aquests factors es converteixen automàticament, al seu torn, en factor causal de nous fenòmens històrics. És pur materialisme dialèctic, i és imprescindible tenir-ho present per comprendre la complexitat de les societats històriques. La descoberta del dret romà només es pot entendre en aquell context històric precís. Per tant, no són vàlides aproximacions dogmàtiques respecte de la història del dret romà a l'època medieval, i només valen —si el que pretenem és comprendre què va passar, com i per què— aproximacions històriques. Però el que és igualment rellevant és l'au-

tèntic impacte que aquest episodi històric va tenir per a les societats que el van seguir. I aquest és, de fet, el segon motiu que em va impulsar a escollir aquest tema. La formació del *ius commune* i la seva recepció per tot Europa van ser molt més que un fenomen estrictament jurídic; van suposar un veritable canvi cultural l'ona expansiva del qual es va sentir en tots els àmbits de la societat medieval. I, com acabo de dir, encara em deixa una mica perplex comprovar que això no és ensenyat a les facultats d'història ni a penes ha travessat els manuals d'història medieval, tant a casa nostra com a la casa comuna europea. Compreneu que no estic pas culpant els historiadors de tot això que explico; en tot cas, els historiadors del dret no en serem menys culpables. No; és més aviat la desviació academicista i el sistema universitari encarcarat el que ha conduït a aquest aïllament artificial.

LA TRADICIÓ JURÍDICA ROMANA OCCIDENTAL

Per comprendre l'abast del *ius commune* medieval, és convenient retrocedir uns quants segles per veure, molt succintament, la formació de la tradició jurídica

romana i el context històric —econòmic, social, cultural— en el qual va tenir lloc el naixement del *ius commune* medieval, per tal de valorar-ne amb més nitidesa la rellevància.

Durant l'època del Dominat romà (ss. III-V) —o Imperi— es va produir la divisió de l'imperi en dues parts. En un primer període la divisió en dos imperis i la divisió administrativa consegüent podien ser enteses com una mena de descentralització. Però la creació de la nova capital oriental, Constantinoble —l'any 330 per part de l'emperador Constantí—, com una nova Roma, va evidenciar i va emfasitzar les grans diferències que hi havia entre totes dues parts. La divisió de l'imperi va reposar sempre sobre la base, fictícia a partir de cert moment, que tot l'imperi vivia amb un mateix dret.

Fruit d'un procés històric que ja apuntava des del final del Principat, l'ordenament jurídic romà del Dominat havia estat simplificat en dos grans elements. D'una banda, hi havia les *leges*, que expressaven la voluntat de l'emperador, essencialment per mitjà dels diferents tipus de constitucions imperials. Les *leges* vigents van acabar sent compilades en el Codi Teodosià. Aquesta obra, la iniciativa de la qual va partir de

Teodosi II, emperador d'Orient, contenia, sobretot, constitucions generals posteriors a l'any 312. Va ser publicada per a l'imperi oriental el 438 i, a continuació, va ser adoptada per Valentinià III per a l'imperi occidental. El Codi Teodosià va donar validesa oficial a dos reculls fins aleshores privats, el Codi Gregorià i el Codi Hermogenià. Reben el nom de sengles juristes que havien realitzat ambdues compilacions de rescriptes, o sigui, un altre tipus de constitució imperial. Així, mentre que el codi de Teodosi contenia constitucions generals, els de Gregorià i Hermogenià contenien respostes dels emperadors a consultes dels ciutadans particulars. A banda, doncs, de les constitucions que foren dictades després del 438 —les novel·les postteodosianes—, les *leges* estaven contingudes en els esmentats tres codis.

D'altra banda, el segon element que conformava l'ordenament jurídic romà, al costat de les *leges*, eren els anomenats *iura*. A diferència de les *leges*, creades per l'emperador, els *iura* eren els escrits dels juristes que reelaboraven o reescrivien la tradició clàssica. O, dit a la inversa, els *iura* consistien en la tradició jurídica clàssica —sobretot el dret del període de la República— reelaborada pels juristes del Principat. En tot

cas, identifiquem els *iura* a l'època del Dominat com la literatura jurídica que conté els grans principis del dret clàssic. Els *iura* no havien estat objecte de cap compilació oficial, sinó que es trobaven en reculls particulars. Davant de la multitud immensa d'autors, es plantejava un problema pràctic d'aplicació: tots eren vàlids? Tots tenien el mateix valor oficial? Una constitució imperial dictada per Valentinià III l'any 429, coneguda com la «lleï de citacions» o «tribunal dels morts», resolïa el tema de l'aplicació i establia quins *iura* eren invocables i en quines condicions. No es tractava, per tant, de cap compilació, sinó d'una constitució imperial que determinava els criteris de validesa i d'aplicació.

Per tant, al final del segle v, quan desaparegué l'imperi d'Occident, l'ordenament jurídic estava format per *leges* i *iura*, i els textos jurídics que els contenien eren el Codi Teodosià, el Codi Gregorià, el Codi Hermogenià i els diferents reculls de *iura* que van circular a l'època. Aquest era el dret vigent i aplicable, a més de les constitucions imperials que creaven dia a dia els emperadors a les dues parts de l'imperi.

EL CRISTIANISME I L'IMPERI ROMÀ

Mereix una menció a part el paper del cristianisme dins d'aquest recorregut històric, tant per la transcendència que va tenir durant i al final de l'imperi romà d'Occident com també pel profund influx que va exercir durant tota l'edat mitjana.

El cristianisme primitiu va néixer al voltant de la figura històrica de Jesús de Natzaret, que va impulsar un nou moviment espiritualista a la regió de Judea, aleshores sota domini romà. Però la doctrina que impulsava va anar prenent cos justament després de la seva mort. Va ser la intervenció d'un dels seus apòstols més notables, Pau de Tars (després Sant Pau), la que va reformular i ajustar la nova creença al seu context; la va fer encaixar tant amb la cultura i el dret de l'imperi romà com amb les pràctiques jueves de l'època. Encaixava amb el judaisme i l'imperi, però alhora aconseguia un perfil propi i diferent. A partir d'aquí el cristianisme estava a punt per estendre's per tot l'imperi, i prou flexible i versàtil per fer del sincretisme una de les seves característiques principals: certament, va incorporar, assumir i reformular pràctiques paganes, rituals i creences orientals, elements jueus,

ritus i pràctiques de religions mediterrànies, conceptes de la filosofia grega, sobretot del platonisme i l'estoïcisme, i també elements culturals i jurídics de l'imperi romà.

El cas és que durant els primers segles de la nova era el cristianisme es va estendre ràpidament per un imperi molt tolerant en matèria de creences religioses. Durant el Dominat, però, va entrar en contradicció l'exigència de retre culte a l'emperador amb les creences cristianes que s'hi oposaven. Això pot explicar, en part, les persecucions a què es van veure sotmesos amb Dioclecià al segle III. En canvi, l'edicte de Milà del 313, de Constantí, decretava oficialment la tolerància per a tots els cultes, i el de Tessalònica del 380, de Teodosi, convertia el cristianisme en religió oficial de l'imperi. Les religions paganes van ser perseguides i el cristianisme, imposat arreu de l'imperi, s'erigia en un important aliat del poder polític i l'una i l'altre —església i imperi— es retroalimentaven mútuament. Més endavant, en un altre apartat, veurem més bé l'evolució de la relació entre ambdós poders, l'espiritual i el temporal.

Quan l'imperi d'Occident va desaparèixer per la seva crisi interna i per la pressió externa i interna dels pobles germànics, l'església va restar com l'únic gran

poder universal. Com ha assenyalat amb encert Sebastià Solé,

[...] l'estreta identificació entre l'Església i l'Imperi farà que aquella esdevingui la continuació d'aquest: el dret canònic és, en certa manera, la continuació del dret romà —que l'Església aplicarà sempre de forma supletòria—; el Sant Pare és el continuador de l'Emperador, etc. La cristianització o evangelització d'Europa és la continuació de la romanització, si bé en una època de tanta decadència no permet una aculturació tan profunda com la de l'Imperi; fins i tot l'Església reconstrueix físicament l'Imperi, exigint enormes contribucions que han permès les magnífiques obres d'art romanes de la Baixa Edat Mitjana i l'Edat Moderna. Per aconseguir d'estendre el cristianisme, els evangelitzadors van acceptar la seva mistificació amb les religions existents, talment com el mateix cristianisme havia fet amb les religions i d'altres elements existents a l'Imperi durant els seus primers segles. Aquesta mistificació posterior va ésser depurada a partir de l'adopció del racionalisme per l'Església d'Occident, especialment des del s. XIII (si no abans).

EL DESENVOLUPAMENT AUTÒNOM DE LA TRADICIÓ JURÍDICA ROMANA PELS VISIGOTS

A partir de l'any 476, amb la desaparició de l'imperi romà d'Occident, la trajectòria del dret romà —tant l'herència jurídica romana (intangible, per entendre'ns) com la tradició textual (el dret en els seus textos concrets)— es bifurca i se separa gradualment. D'una banda, tindrem la història de la continuïtat imperial romana a Bizanci (tradició jurídica romana-justiniana) i, de l'altra, l'evolució històrica, i jurídica, que és el que ens interessa, de l'antic solar romà occidental (tradició jurídica romana-teodosiana).

Efectivament, l'expressió «desenvolupament autònom de la tradició jurídica romana a la península Ibèrica durant el regne visigot», que manllevem d'Aquilino Iglesia Ferreirós, il·lustra clarament l'orientació d'aquest període.

A l'antiga província romana d'Hispania, hi van acabar fundant el seu regne els visigots. Fins al 506 mantenien els seus dominis a la regió d'Aquitània, però després de la derrota en la batalla de Vouillé, contra els francs, el regne visigot va passar a tenir la capital a Toledo, sense abandonar els seus dominis a la Septi-